

ԿԱԶՄՈՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Վաստակաշատ արաբագետ-հայագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանը 1980-ական թվականներին ձեռնարկել էր երկու ծավալուն ու հիմնարար աշխատանքներ, որոնք լինելու էին նախորդ տասնամյակների իր պրպտումների ու ուսումնասիրությունների տրամաբանական շարունակությունը:

Այդ աշխատությունների իրականացումն ու հրատարակումը ծանրակշիռ ներդրում էր լինելու Հայաստանում արաբագիտության ու միջնադարագիտության զարգացման գործում: Դրանցից առաջինը պիտի լիներ «Հայաստանը և արաբական աշխարհը Է-ԺԶ դարերում» մեծածավալ աշխատությունը, որն ընդգրկելու էր հայ-արաբական փոխհարաբերությունները մարզպանական շրջանից մինչև օսմանյան տիրապետության հաստատումը: Ընդ որում, հեղինակը նպատակ ուներ անդրադառնալու հայ-արաբական ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական ու մշակութային բազմազան հարաբերություններին: Գիրքը ունենալու էր նաև մի այլ առանձնահատկություն: Եթե Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Հայաստանը և արաբական խալիֆայությունը» (1977) ներկայացնում է փոխհարաբերությունների պատմություն միշտ իբրև կենտրոն ունենալով Հայաստանը, ապա ստեղծվելիք գործը պիտի նախկինի համեմատ ավելի մեծ տեղ տար արաբական նյութին, զուգահեռ տաներ շարադրանքը և, լինել ոչ թե շեշտված հայագիտական, այլ հավասարապես հայագիտական-արաբագիտական: Հանկարծահաս մահը կիսատ թողեց այս գործը: Շարադրված էին այդ աշխատության միայն առաջին հինգ գլուխները, որոնք առանձին գրքով հրատարակվեցին 1996 թվականին «Հայաստանը 6-8-րդ դարերում» խորագրով (ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն):

Երկրորդ ուղղությունը՝ արաբ մատենագիրների երկերի արաբերենից հայերեն թարգմանություններն ու հրատարակություններն էին, որոնք նա ծրագրել էր իրականացնել լիակատար ու համակարգված ձևով:

Արաբական պատմագրությունն ու աշխարհագրությունը ձևավորված գիտություն է դառնում Թ դարում ու զարգացում ապրում մինչև ԺԵ-ԺԶ դարերը, մինչև օսմանյան նվաճումը: Ուստի Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ծրագրել էր ժամանակագրական սկզբունքով, թարգմանել, ծանոթագրություններով ու գիտական համապատասխան ապարատով հրատարակել արաբալեզու մատենագիրների բոլոր այն երկերից հատվածներ, որտեղ որևէ հիշատակություն կար Հայաստանի կամ հայերի մասին: Ընդ որում, արդեն արված գործը ցույց է տալիս, որ եթե 1981-ին հրատարակած 13-րդ դարի պատմիչ

Իբն ալ-Ասիրի երկերին նվիրված հատորում ուշադրության կենտրոնում է Չայաստանը և անմիջական հարևան երկրները, ապա թարգմանությունների այս նոր շարքը էլ ավելի լայն է բացում կարկինը, երբեմն ընդգրկելով նաև Բյուզանդիայի կենտրոնական մասը, Իրանի գրեթե բոլոր մահաճգները, կովկասյան ու թյուրքական ամենատարբեր ցեղեր, Սիրիա, Իրաք, Պաղեստին, Եգիպտոս, մինչև անգամ հեռավոր Մադրիբ ու Անդալուս (Մահմեդական Իսլամիա): Ընդ որում, բացի զուտ քաղաքական անցուդարձի վերաբերյալ հաղորդումներից, առատ տեղեկություններ կան առևտրատնտեսական հարաբերությունների, ժամանակի հարկային ու իրավական դրության, ամենատարբեր բնագավառների մասին: Ընդգծենք, որ այստեղ ևս գործել է վերոհիշյալ ուսումնասիրության սկզբունքը, այն է. հայարաբական փոխառնչություններին մոտենալ ոչ թե զուտ հայագիտական, այլ միջազգային տեսանկյունից, հայագիտության ու արաբագիտության նվաճումները զուգահեռել այնպես, որ այս երկու բաղադրիչներից և ոչ մեկը չկորցնի իր գիտական լրջությունն ու մասնագիտական խորությունը:

Ցավոք, այս ասպարեզում ևս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի մախաձեռնածը կիսատ մնաց: Նա հասցրել էր իրականացնել միայն առաջին հատորի համար մախստեսած թարգմանությունները և գրել էր մի ծավալուն ներածություն (ինչպես նաև Խորեզմիի, Ֆարդանիի, Յակուբիի ու Մուկադդասիի կենսագրությունները և փոքրաթիվ ծանոթագրություններ):

Հատորն ընդգրկում է Թ դարի 15 մատենագիրների (Աբու Յուսուֆ, Վահբ իբն Մունաբբի / Իբն Զիշամ, Վակիդի, Խալիֆա իբն Խայյաթ, Իբն Կուտայբա, Աբու Հանիֆա ալ-Դինավարի, Բալազուրի, Յակուբի, Խորեզմի, Ջահիզ, Իբն Խորդադեհ, Իբն ալ-Ֆակի, Իբն Ռուստա, Ֆարդանի, Կուդամա իբն Ջաաֆար) պատմական ու աշխարհագրական բնույթի 16 երկեր, ինչպես նաև երեք աշխարհագրագետներ Ժ դարից (Իսթախրի, Իբն Հաուկալ, Մուկադդասի): Նշված դարաշրջանի խոշոր հեղինակներից ընդգրկված չէ միայն Թաբարին: Ամենայն հավանականությամբ Տեր-Ղևոնդյանը դեռ չէր ձեռնարկել Թաբարիի պատմության ամբողջական թարգմանությանը, որը հավանաբար, կամ կկազմեր առանձին հատոր, կամ Իսթախրիի, Իբն Հաուկալի ու Մուկադդասիի հետ միանալով, Ժ-ԺԱ դարերի այլ հեղինակների հետ, կամբողջացներ արաբական աղբյուրների հաջորդ հատորը:

Հայաստանի, կամ հայերի մասին տեղեկություններ պարունակող գլուխները, կամ ենթագլուխները Տեր-Ղևոնդյանը գիտակցաբար թարգմանել է ամբողջությամբ, ուստի ընթերցողը, երբեմն, կարող է հանդիպել դեպքերի կամ անձանց նկարագրությունների, որոնք առաջին հայացքից, Հայաստանի հետ անմիջական առնչություն չունեն:

Տառադարձության հարցում Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ներկա հատորում հիմ-

նականում հետևել է նույն այն սկզբունքներին, որոնք կիրառվել են 1981-ին լույս տեսած Իրն ալ-Ասիրի երկերի թարգմանություններում: Ուստի վերոհիշյալ հատորից, առանց որևէ փոփոխության, զետեղում ենք տառադարձության վերաբերող մասը (Տե՛ս Իրն ալ-Ասիր, Երևան, 1981, էջ 32-33):

«Մեր թարգմանության մեջ ամենադժվարին խնդիրներից մեկը տառադարձության հարցն է: Մինչ այժմ չկա հայերեն տառերով արաբերենի տառադարձություն, (որի համար պետք է լինեն տպագրական տառաձևեր, միջոցներ), ինչպես կա եվրոպական լեզուներում լատինական տառերով և ռուսերենում՝ ռուսական տառերով:

Այնուհանդերձ ստեղծել ենք մեզ համար պայմանական տառադարձություն, որը կիրառել ենք նաև այս թարգմանության մեջ: Արաբերենի 28 տառերից հնարավոր է հայերեն տառադարձել միայն 21-ը: Դրանք են ʾ(ա), ʙ(բ), ʕ(տ), ʔ(ջ), ʕ(խ), ʔ(դ), ʕ(ռ, ր), ʕ(զ), ʕ(ս), ʕ(շ), ʕ(թ)¹, ʕ(ղ), ʕ(ֆ), ʕ(կ), ʕ(ք), ʕ(լ), ʕ(մ), ʕ(ն), ʕ(հ), ʕ(ու), ʕ(յ):

Մնում է յոթ տառ, որոնց համար հայերենում չունենք համապատասխան համարժեքներ, ուստի և գոհացել ենք հարմարեցնելով: Այսպես լեզվաշրթնային ʕ(սա) տառի համար դրել ենք պարզապես ս: Սույն հայկական տառն օգտագործել ենք նաև լեզվաքմային ʕ(սադ) տառի համար: Կոկորդային ʕ(հա) տառի դիմաց դրել ենք սովորական հ, լեզվաքմային ʕ(զալ) տառի դիմաց դ, լեզվաքմային ʕ(դադ) տառի փոխարեն նույնպես դ, լեզվաքմային ʕ(զա) տառի համար գ: Սակայն ամենամեծ թերությունը կոկորդային ʕ(այն) տառի դիմաց ոչ մի հարմար գիր չլինելն է: Տվյալ դեպքում ապաթարցը հնարավոր չէ օգտագործել, որովհետև դա օգտագործել կարելի է «ալիֆ համզայի» համար, իսկ «այնի» համար թե՛ եվրոպական լեզուներում, թե՛ ռուսերենում ապաթարցի հակառակ ուղղությամբ կիսակլոր է օգտագործվում:

Հնարավորություն չկա նաև երկար ծայնավորներն (երկար ա, ու, ի) արտահայտելու:

Արաբերենի (ալ-) որոշիչ հոդը բաղաձայնով սկսվող բառից առաջ արտասանվում է ըստ իրեն հետևող տառի: Եթե նրան հաջորդում է արևային կոչվող բաղաձայններից մեկը (ʕ ڤ ظ ض ص ش س), ապա նրա և հնչյունը, ազդվելով հաջորդ բաղաձայնից, կրկնակի է արտասանվում: Այսպես, գրվում է ալ-շամս (արև), բայց արտասանվում է աշ-շամս: Իսկ եթե հաջորդող բառի առաջին բաղաձայնը լուսնային է (ڤ ڨ ڭ ڬ ڦ ڧ ڨ ڻ ڼ ڽ ھ ڿ ڻ ڼ ڽ ھ ڿ), ապա կարդացվում է այնպես, ինչպես գրվում է: Այսպես, գրվում է ալ-կամար (լուսին) և նույն ձևով արտասանվում է: Հետևելով եվրոպական արևելագի-

¹ Այս տառի (ʕ) հայերեն տառադարձման հարցում չկա միասնական կարծիք: Ավելի հաճախ օգտագործվում է «տ» տառը, բայց մենք բոլոր տեղերում թողել ենք «թ», այնպես ինչպես գրել է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը: (Վ. Տ. -Դ.)

տության մեջ այժմ ընդունված սկզբունքին որոշիչ հոդը գրում ենք միշտ ալ-
ձևով, անկախ այն բանից, թե ինչպիսի բաղաձայն է նրան հաջորդում:

Նույնպես և Արու (հայր) բառի դեպքում, երբ հղովվելով դառնում է Աբի,
ինչպես, օրինակ, Իբն Աբի Ջաֆար (Արու Ջաֆարի որդի), դարձյալ գրում
ենք եվրոպական արևելագիտության մեջ ընդունված ձևով Իբն Արու Ջա-
ֆար «Արու» բառը միշտ պահելով ուղղական հղովով:

Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիան 1960-ական թվա-
կանների սկզբից ձեռնարկեց «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի
մասին» շարքը, որի հրատարակման շնորհիվ հայերեն թարգմանվեցին հին
հունական, բյուզանդական, ասորական, արաբական ու թուրքական արժե-
քավոր աղբյուրներ, որոնք ամփոփված են մինչ այժմ (1961-1990 թթ. ընթաց-
քում) լույս տեսած 15 հատորների մեջ: Դրանցից երկուսը վերաբերում են
արաբական աղբյուրներին: Նախ, 1965-ին հրատարակվեց Հակոբ Նալբանդ-
յանի կազմած հատորը, որն ամփոփում էր 13-14-րդ դարերի երեք մատենա-
գիրների (Յակուտ ալ-Համաժի, Աբուլ-Ֆիդա և Իբն Շադդադ) երկերից հատ-
վածներ: Իսկ 1981-ին Արամ Տեր-Ղևոնդյանի հեղինակությամբ լույս տեսավ
ամբողջովին Իբն ալ-Ասիրին (13-րդ դար) նվիրված մի հատոր, որում թարգ-
մանաբար տեղ են գտել հատվածներ նրա նշանավոր «Լիակատար Պատ-
մություն», ինչպես նաև «Մոսուլի աթաբեկների պատմություն» երկերից:

Հայագիտության, մանավանդ պատմագիտության ու աղբյուրագիտու-
թյան զարգացման համար այս անչափ կարևոր մատենաշարը 1990 թվա-
կանից հետո նոր հրապարակումներ չունեցավ: Եվ ահա, մեծ ընդմիջումից
հետո, շնորհիվ «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնարկության և նրա հայկա-
կան բաժնի անխոնջ տնօրեն, դոկտոր Զավեն Եկալյանի ազնիվ նախա-
ձեռնության, հրատարակվեց պրոֆեսոր Արամ Տեր-Ղևոնդյանի անտիպ
մնացած գործը, կազմելով «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի
մասին» մատենաշարի հերթական հատորը:

Գիրքը հրատարակության պատրաստելու, մանավանդ ծանոթագրությու-
նները կազմելու (առաջնորդվել ենք գոնե ամհրաժեշտ նվազագույնը ապահո-
վելու սկզբունքով) ընթացքում մեծապես օգտվել ենք վերոհիշյալ մատենաշա-
րի նախորդ հրատարակություններից (հատկապես արաբական աղբյուրնե-
րից): Մասնագիտական խորհուրդների և աշակցության համար երախտագի-
տությունս եմ հայտնում ԵՊՀ Արաբագիտության ամբիոնի ղեկավար Դավիթ
Յովհաննիսյանին և նույն ամբիոնի ասպիրանտ Մարատ Յավրումյանին:

Ներկա գիրքը ընդհանուր մատենաշարի մեջ 16-րդն է, իսկ արաբական
աղբյուրների շարքում՝ 3-րդը:

Վահան Տեր-Ղևոնդյան